

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی - پژوهشی

سال یازدهم - شماره دوم - تابستان ۱۳۹۷ - شماره پیاپی ۴۰

تحلیل ساختاری انواع تشبیه در دیوان صیدی تهرانی

(ص ۲۶۹ - ۲۴۹)

سکینه غلامپور دهکی^۱ - نرگس محمدی بدر^۲

تاریخ دریافت مقاله: زمستان ۱۳۹۵

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: بهار ۱۳۹۶

چکیده

تحلیل و بررسی عناصر زبانی و بیانی سروده‌های شاعران، با رویکرد سبک‌شناسانه، اهمیت بسزا دارد؛ زیرا علاوه بر اینکه زیباییهای نهفته شعر، بهتر آشکار میشود، سبب می‌گردد تا مخاطبان و کابران زبان، با ذهن، دنیای فکری و عواطف شاعر، بیشتر مانوس شوند. بدین سبب برآنیم تا تمامی سروده‌های صیدی تهرانی را واکاوی کنیم و عناصر زبانی و بیانی آنها را؛ مانند ساختن ترکیبهای تازه، استفاده از اصطلاحات عامیانه برای خلق مضامین نو، بکارگیری شگردهای سخن‌پردازی؛ مانند تشبیه، اسلوب معادله، تناقض‌گویی و دیگر ترفندهای شاعرانه را به کمک نمودار و آمار آشکار کنیم.

بررسی‌های بعمل آمده، نشان میدهد که شاعر سعی میکند علاوه بر اینکه پیامهای اخلاقی، و بن‌مایه‌های عرفانی و غنایی خود را به مخاطب عرضه کند، به ابداع ترکیبات و اصطلاحات تازه نیز دست یازد و از گونه‌های مختلف تشبیه بهره‌بردارد، که در متن مقاله بشکل مبسوط به آنها می‌پردازیم.

کلمات کلیدی: ویژگیهای سبکی، ساخت ترکیبات تازه، تشبیه، صیدی تهرانی

^۱ - دانش‌آموخته مقطع دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور (نویسنده مسئول) (Ghsekineh@yahoo.com)

^۲ - دانشیار دانشگاه پیام‌نور (badr@pnu.ac.ir)

۱- مقدمه

صیدی تهرانی از شاعران سده یازدهم هجری است. « میرصیدی از سادات حسنی طهران است. » (بهارستان سخن، شاهنوازخان: ص ۵۶۲) تاریخ تولد وی مشخص نیست، اما به احتمال زیاد بین سالهای ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۵ در تهران اتفاق افتاده است. (مقدمه دیوان، قهرمان: ص ۱۷؛ نیز صیادان معنی، قهرمان: ص ۳۴۵) از کودکی و تحصیلات او اطلاعی در دست نیست، تنها در بهارستان سخن اشاره شده است که: « به جودت طبع معروف و به علوم رسمی آشنایی داشته » (بهارستان سخن، ۱۳۸۸: ص ۵۶۲)؛ از دیوان اشعارش نیز برمیآید که در جوانی از تهران عازم اصفهان شده است؛ در همانجا به کسب دانش پرداخته و به شاعری، نام برآورده است. در سال ۱۰۶۴ ه. ق. صیدی نیز مانند بسیاری از گویندگان عهد خود، راه هند در پیش گرفت و به سال ۱۰۶۵ ه. ق. به دربار شاهجهان رسید. (تاریخ ادبیات ایران، صفا، ج ۵/۲، ۱۲۲۴) و به سخن دیگر «در سنه بیست و هشتم شاهجهانی، در سلک ملازمان اعلیحضرت (شهاب‌الدین محمد) انسلاک یافت». (بهارستان سخن، شاهنواز خان: ص ۵۱۲)

صیدی به هند یابم اگر جاه و منصبی
زنجیر پای فیصل کنم اقتدار را
(دیوان، صیدی: ص ۱۷۹)

در هند، وی مورد عنایت شاهجهان و دخترش جهان آرا بیگم قرار گرفت و از آن دو، صلح و انعامهای فراوان دریافت نمود. چنانکه گویند در پاداش قصیده ای با مطلع:

زهی جهان خدا را سپهر عدل و کرم
به زیر سایه قدر تو نیتر اعظم
(همان: ص ۸۷)

هزار روپیه از شاهجهان دریافت کرد و در برابر غزلی که در وصف تفرج جهان آرا بیگم در باغ سرود با مطلع:

برقع به رخ افکنده برد ناز به باغش
تا نکهت گل بیخته آید به دماغش
(همان: ص ۳۷۱)

پانصد روپیه از وی انعام گرفته است.

صیدی تهرانی مردی زودرنج بوده است. «به مجرد توهمی از دوستان به عبث میرنجید. به اعتقاد خود پیوسته عاشق بود.» (تذکره الشعراء، نصرآبادی، ج اول: ص ۵۰۸) وفات صیدی را همه جا به سال ۱۰۶۹ هجری در جهان آباد (= دهلی) هند نوشته اند. آذر بیگدلی بیان کرده

است که بعد از وفات، جنازه صیدی به مشهد مقدس منتقل شده است. (تذکره آتشکده، آذر بیگدلی: ص ۱۰۱) البته قهرمان با توجه به آشفتنگی اوایل سلطنت اورنگ زیب بعید میداند، که جنازه صیدی به مشهد منتقل شده باشد، مگر آنکه بعدا استخوانهای او را بدان مکان انتقال داده باشند (مقدمه دیوان، قهرمان: ص ۱۹).

دیوان اشعار صیدی تهرانی مشتمل بر قصیده، مثنوی، قطعه، غزل، رباعی، و مفردات و متفرقات است که در مجموع حدود ۲۷۰۰ بیت را شامل می گردد. از این تعداد بجز دوازده قصیده، دو مثنوی، دو قطعه، یک رباعی و تعدادی ابیات متفرق، قالب اصلی را غزل، در اختیار خویش گرفته است. تخلص شعری او «صیدی» است.

این نکته بایسته است در دوران حکومت گورکانیان هند، چند شاعر دیگر نیز با تخلص صیدی میزیستند دارد، از جمله صیدی کشمیری، صیدی ابیوردی و ... که غیر از میرعلی صیدی تهرانی هستند.

۲- پیشینه تحقیق

در دهه های اخیر، پژوهشهای زیادی در تحلیل تشبیه در آثار ادبی بزرگان ادبیات کلاسیک و معاصر به وسیله پژوهشگران عرصه ادب فارسی صورت گرفته است. اما در مورد بررسی تشبیه در دیوان صیدی تهرانی تاکنون هیچ پژوهش تخصصی صورت نگرفته،

۳- روش تحقیق

مهمترین داده هایی که در این پژوهش بکار رفته، دیوان صیدی و منابع مرتبط آن است که به صورت توصیفی- تحلیلی، عناصر زبانی و بیانی از دیوان صیدی استخراج شده و تمامی ابیات دارای تشبیه، فیش برداری و سپس به شیوه نمودار و جدولهای مرتبط، جایگاه تشبیه در دیوان صیدی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. در این پژوهش، شماره صفحات تمام اشعار بر اساس چاپ دوم دیوان صیدی تهرانی، منتشر شده به سال ۱۳۸۹ با مقدمه و تصحیح محمد قهرمان، تنظیم شده است.

۴- ساختار تشبیه در دیوان صیدی تهرانی

در این پژوهش، تصاویر در حوزه تشبیه موجود در دیوان صیدی از دیدگاههای مختلف و در قالب گوناگون شعری، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. اگرچه نمی توان تنها با تکیه بر کاربرد تشبیه در دیوان وی، ملاکهای دقیقی برای ارزیابی آثار ادبی و هنری وی ارایه کرد، اما این امر میتواند هنر تصویرپردازی و کیفیت و کمیت بهره گیری صیدی از صنایع و فنون ادبی را تا حد زیادی به نمایش بگذارد، که بر این اساس قابل ارزیابی و سنجش است.

صیدی با کاربرد انواع تشبیه توانست مفاهیم تغزلی، اندیشه‌های اجتماعی و اخلاقی را به نمایش بگذارد. دیوان صیدی شامل: یازده قصیده، دو مثنوی، دو بیست و نود غزل، دو قطعه، یک رباعی و مطالع و متفرقات است، که هریک از این قوالب به ترتیب: (۲۰۵)، (۶۵)، (۷۷۵)، (۸۲) تشبیه دارند.

در این تحقیق به ترتیب هریک از آنان را از دیدگاه‌های مختلف تشبیه مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۴-۱- تشبیه به اعتبار تقسیم بندی محتوایی «مشبه» و «مشبه به»

بررسی میزان توجه شاعر در پدیده‌های گوناگون بعنوان مشبه و مشبه به، نشان دهنده زاویه دید و نگرش شاعر به جهان پیرامون است. با توجه به بسامد هر یک از این عناصر میتوان گفت، که صیدی به ترتیب از چه عنصری بیشتر و یا کمتر سود جسته است. از جدول محتوایی دیوان صیدی تهرانی مشخص میشود، که چهار موضوع عناصر انتزاعی، انسان و متعلقات، عناصر طبیعی و اشیا و ابزارآلات جز پرکاربردترین عناصر در رکن «مشبه» تشبیه است.

۴-۱-۱- مفاهیم انتزاعی

شاعر مفاهیم ذهنی و انتزاعی؛ مانند طمع، امکان، آمیزش، دل و ... را که گزاره‌های ذهنی هستند، به نمونه‌های عینی آن تخیل میکند تا هر چه بیشتر برای شنوندگان ملموس گردد و اجزا و گزاره‌های ذهنی و عینی همساز گردد:

رنگ طمع چو کاهربا بود پیش ازین کرد آفتاب جود تو یاقوت احمرش
(دیوان صیدی: ص ۶۵)

به ظرف تنگ امکان چون نظر کرد نهان در آشکارا بیشتر کرد
(همان: ۱۱۳)

۴-۱-۲- انسان و متعلقات

دومین موضوع پر بسامد دیوان صیدی است، که شاعر از این مفاهیم بیشتر برای رکن مشبه استفاده کرده، تا نمودار ملموسی از اعضا و حالات و صفات انسان ارائه دهد. به خصوص در قالب غزل، صیدی مانند دیگر شاعران غزلسرا از اعضا و اندام انسان به ویژه اعضایی که نمایانگر زیبایی معشوق هستند، در رکن مشبه، ماهرانه بهره برده است:

ز بوستان وفا دسته گلی است رخت که بسته است بر او رشته حیات امم
(دیوان صیدی: ۸۷)

به پیش دشمن یاجوج لشکر غبار موکبش سدّ سکندر
(همان: ۱۱۵)

۴-۱-۳- عناصر طبیعی

از جمله موضوع پرکاربرد دیوان صیدی است. شاعر از عناصر پیرامون خویش از جمله
انجم، گل، برگ گل، شبنم و باران، لاله، کوه، ابر، صبح و ... به وفور استفاده کرده است:

به ذکر جود تو انجم گسسته تسبیحی است که روزگار پی رشته اش دود چپ و راست
(دیوان صیدی: ۹۹)

در بستر حریر قصب باف برگ گل شوق تو تلخ ساخته خواب گلاب را
(همان: ۱۳۷)

۴-۱-۴- اشیا و ابزارآلات

چهارمین موضوع دیوان صیدی، کاربرد اشیا و ابزارآلات و مکانها است. وی هرآنچه پیرامون
و اطراف خویش مشاهده میکرد، به عنوان مواد تصویرسازی رکن مشبه استفاده میکرد. از
جمله شمع، عمارت، خس، آئینه و ... که بسامد زیادی دارد:

هرشمع روضه تو که حوریست در بهشت دارد ز نور خویش به رو از حیات نقاب
(دیوان صیدی: ۶۰)

عمارتها همه با هم قرینه به مانند ورقهای سفینه
(همان: ۱۲۵)

ای گل نگویمت به کسی گفتگو مکن اما به هرخسی چو گل باغ رو مکن
(همان: ۱۲۵)

حیف و میلی در نصیب یک کس از گردون نرفت هرکسی درخانه آئینه مهمان خود است
(همان: ۴۴۸)

از لحاظ کاربرد محتوایی رکن «مشبه به» در تشبیه قوالب دیوان صیدی به ترتیب مضامین ذیل آمده اند:

الف) قصاید: اشیا و ابزار آلات (۷۲ مورد)، عناصر طبیعی (۵۸ مورد)، عناصر طبیعی (۲۱ مورد)، انسان و متعلقات (۱۷ مورد).

ب) مثنوی: عناصر طبیعی (۲۴ مورد)، اشیا و ابزار آلات (۱۹ مورد)، عناصر انتزاعی (۶ مورد)، انسان و متعلقات (۴ مورد).

ج) غزلیات: اشیا و ابزار آلات (۲۷۱ مورد)، عناصر طبیعی (۱۹۴ مورد)، عناصر انتزاعی (۶۵ مورد)، انسان و متعلقات (۳۶ مورد).

د) رباعیات و مطالع: اشیا و ابزار آلات (۳۲ مورد)، عناصر طبیعی (۲۶ مورد)، انسان و متعلقات (۵ مورد)، عناصر انتزاعی (۴ مورد).

در دیوان صیدی، عناصر طبیعی در بین قالبهای شعری، بیشترین بسامد را در مثنوی شاعر دارد؛ زیرا در قالب مثنوی بیشترین بسامد کاربرد عناصر طبیعی نسبت به سایر قالبها دارد، چرا که در این قالب شاعر به توصیف مناظر طبیعی (توصیف کشمیر، باغ صاحب آباد) پرداخته است. در مجموع عناصر گفتاری و نوشتاری، عناصر دینی و عرفانی، و مضامین اساطیری و افسانه ای در دیوان صیدی، بسامد کمتری نسبت به سایر موضوعات دارد. چنانکه در جدول زیر مشاهده میشود هم در رکن «مشبه» و «مشبه به» این عناصر، کاربرد کمی در دیوان صیدی تهرانی دارند.

در چمن با قلم نامیه بنوشت بهار رقم عشرت او را به خط ریحانی
(دیوان صیدی: ۷۵)

به رنگ آسمان از ارتفاع است رهش باریک چون خط شعاع است
(همان: ۱۱۶)

جدول ۱- موضوعات محتوایی قصاید دیوان صیدی تهرانی

عنوان	عناصر	انسان و متعلقات	عناصر طبیعی	اشیا و ابزار آلات	عناصر عرفانی، دینی	عناصر گفتاری و نوشتاری	اساطیر و افسانه ها
مشبه	۸۸	۴۸	۳۰	۲۳	۰	۴	۰
بسامد	۸۸	۴۸	۳۰	۲۳	۰	۴	۰

تحلیل ساختاری انواع تشبیه در دیوان صیدی تهرانی/۲۵۵

	٪۲		٪۱۶	٪۱۵	٪۲۴	٪۴۵	درصد
							مشبه به
۰	۷	۲	۷۲	۵۸	۱۷	۲۱	بسامد
	٪۳/۹۵	٪۱/۱۵	٪۴۰	٪۳۲	٪۹	٪۱۱	درصد

جدول ۲- موضوعات محتوایی مثنوی دیوان صیدی تهرانی

عنوان مشبه	عناصر انتزاعی	انسان و متعلقات	عناصر طبیعی	اشیا و ابزار آلات	عناصر عرفانی، دینی	عناصرگفتاری و نوشتاری	اساطیر و افسانه ها
درصد	٪۱۵	٪۶/۷۷	٪۵۶	٪۱۵		٪۶/۷	
							مشبه به
بسامد	۶	۴	۲۴	۱۹	۴	۲	۴
درصد	٪۹/۵۰	٪۶	٪۳۸	٪۳۰	٪۶	٪۳	٪۶

جدول ۳- موضوعات محتوایی غزلیات دیوان صیدی تهرانی

عنوان مشبه	عناصر انتزاعی	انسان و متعلقات	عناصر طبیعی	اشیا و ابزار آلات	عناصر عرفانی، دینی	عناصرگفتاری و نوشتاری	اساطیر و افسانه ها
درصد	٪۳۸	٪۳۳	٪۱۸	٪۷	٪۰/۱۱	٪۱/۵۶	
							مشبه به
بسامد	۶۵	۳۶	۱۹۴	۲۷۱	۶	۱۶	۳
درصد	٪۱۱	٪۶	٪۳۲	٪۴۵	٪۱	٪۲	٪۰/۵۰

جدول ۴- موضوعات محتوایی رباعی و مطالع و متفرقات در دیوان صیدی تهرانی

عنوان مشبه	عناصر انتزاعی	انسان و متعلقات	عناصر طبیعی	اشیا و ابزار آلات	عناصر عرفانی ، دینی	عناصرگفتاری ونوشتاری	اساطیر و افسانه ها
بسامد	۲۸	۲۷	۵	۴	۲	۰	۰
درصد	٪۴۲	٪۴۰	٪۷	٪۶	٪۳		
مشبه به							
بسامد	۴	۵	۲۶	۳۲	۱	۰	۰
درصد	٪۶	٪۷	٪۳۸	٪۴۷	٪۱		

۴-۲- انواع تشبیه بر پایه ذکر یا حذف ارکان تشبیه

از لحاظ شکل و ظاهر تشبیه و همچنین تناسب ارکان تشبیه و چگونگی قرار گرفتن آنها، انواع تشبیه شکل میگیرد. از جمله:

۴-۲-۱- تشبیه بلیغ: (اضافی- اسنادی)

از دلم زآمدنش گرد کدورت برخاست / گفتمش ای تو گلستان جهان را بانی
(دیوان صیدی: ۷۴)

ز روی دفتر گل در گلستان / به بلبلی می دهد تعلیم الحان
(همان: ۱۱۴)

۴-۲-۲- تشبیه مفصل

تشبیهی است که وجه شبه در آن ذکر میگردد. شاعر بنا به ابهام و تازگی تشبیه بر آن است، که وجه شبه را در آن ذکر کند، که این امر مشارکت مخاطب در متن را کاهش میدهد:

دلم چو صبح برآمد ز تیرگی یکسر / به مدح خان فلک شان آفتاب اثر
(دیوان صیدی: ۸۴)

نیست دستی به توام ورنه ز تاثیر نفس / مهر چون پنجه تابیده به فرمان من است
(همان: ۲۹۰)

۴-۲-۳- تشبیه مجمل

در قیاس با تشبیه مفصل، تشبیه مجمل، هنری تر و خیال انگیزتر است، زیرا ذهن مخاطب را برای کشف وجه شبه به کوشش و چالش میکشاند:

به کشت صالح و طالح چو ابر می باری کمی ز جود نداری به هیچ فرد بشر
(همان: ۸۵)

به دانش می شمارد از ســـــتاره عطارد را چو طفـــــل گاهواره
(همان: ۱۲۳)

۴-۲-۴- تشبیه موکد

تشبیهی که ادات در آن ذکر نشده باشد، در اصطلاح علم بیان تشبیه موکد گویند.

نهال بندگیت در دلی که ریشه دواند به جای برگ به فرقی کند نثار درم
(دیوان صیدی: ۸۸)

زور کمان حسن تو هرکس شنیده است داند که زخم سینه صیدی ز شست توست
(همان: ۱۹۴)

۴-۳- گونه های تشبیه بر اساس شکل

۴-۳-۱- تشبیه مضمّر

این تشبیه چنان که از نامش مشخص است به ظاهر ساختار تشبیه ندارد، اما گوینده بطور ضمنی در کلام خود تشبیه را بکار میبرد. ذهن مخاطب بیشتر به جستجو میپردازد و ارتباط را با دقت دنبال میکند. (معانی و بیان، علوی مقدم و اشرف زاده: ص ۱۱۱)

از دو کف بهر تو محراب دعا ساخته ام تا مرادت شوم آن طور که خود می دانی
(دیوان صیدی: ۷۷)

فلک از اختران گوهـــــر فرستد ز ماه نو غـــــلاف زر فرستد
(همان: ۱۱۵)

۴-۳-۲- تشبیه مشروط

آن است که چیزی را به چیزی مانند کنند به شرطی و قیدی. (فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی: ص ۲۳۵)، در این نوع از تشبیه شباهت بین «مشبه» و «مشبه به» در گرو یک شرط میباشد و آن را عموماً با ادات شرطی همچون «اگر» همراه میسازند:

طبعم به کان لعل شود شهره در جهان گر آفتاب جود تو سازد توانگرش
(همان: ۶۵)

مباد حمل بر اغراق شاعرانه کنی اگر ولایت او را مثل زخم به جنان
(همان: ۸۰)

۴-۳-۳- تشبیه تفضیل

در این نوع از تشبیه، ابتدا شاعر «مشبه» را به چیزی تشبیه میکند. سپس از گفته ی خود تجاوز کرده و «مشبه» را بر «مشبه به» برتری میدهد. به عبارت دیگر «آن است که شاعر بعد از تشبیه چیزی به چیزی، وجه تفضیل و برتری و ترجیح مشبه بر مشبه به پیدا کند.» (دقایق الشعر، تاج الحلاوی، ص ۳۹):

گویم تو را چگونه ارسطو که بی بهاست در پیش شوکت تو شکوه سکندرش
(دیوان صیدی: ۶۵)

تاثیر باده هیچ کم از آفتاب نیست روزی شود که لعل شوند این سفالها
(همان: ۱۳۵)

۴-۳-۴- تشبیه مضمّر تفضیل

این نوع تشبیه مبین این امر است، که شاعر در ضمیر خویش (نه به ظاهر) چیزی را به چیزی تشبیه میکند، اما از این تشبیه منصرف میشود، و مشبه را به مشبه به ترجیح و تفضیل میدهد.

صیدی از کوه نمی ماند اثر گر میدید بر دل آن جور که از خنجر بیدادم رفت
(همان: ۲۲۳)

او را چه غم ماست، که با نسبت خویشی
خطش ز پریشانی کاکل نکند یاد
(همان: ۳۲۸)

۴-۳-۵- تشبیه تلمیحی

این نوع تشبیه معمولاً تصویرسازی بر اساس مشابهت میان مشبه و مشبه به است، با تلمیح و اشاره به داستان یا یک واقعه تاریخی و غیره. «تشبیهی است، که درک وجه شبه آن در گرو آشنایی با اسطوره و داستانی باشد. معمولاً این نوع تشبیه را میتوان به اساطیری، تاریخی، دینی، عاشقانه، و غیره تقسیم کرد.» (بیان، شمیسا، ص ۲۱۹)، از آنجا که در غزلیات صیدی، شاعر در بیان تلمیحات غنایی و عاشقانه به کرات به داستان «شیرین و فرهاد» اشاره داشته، اکثر تشبیه تلمیحی منحصر به این داستان است:

سستم به کار عشق اگر کرده ای گمان
در بیستون تجربه فرهاد کن مرا
(دیوان صیدی: ۱۷۴)

رنج ظاهر عشق را آینه راز است
بیستون عکسی است از کهسار غم فرهاد را
(همان: ۱۷۶)

۴-۳-۶- تشبیه تسویه

تشبیه تسویه را تشبیه مزدوج نیز مینامند. تشبیه تسویه تعدد در تعداد مشبه است. این امر باعث شده است، که شاعر چند مشبه را به مشبه به مانند کند:

صیدی از راهی که افتادی مگر بیرون روی
ورنه دریای غم و اندوه را ساحل یکی است
(همان: ۲۲۲)

۴-۳-۷- تشبیه مفروق

تشبیهی است که تعدد آن در مشبه و مشبه به است. به صورتی که هر مشبه در کنار مشبه به خود آید.

شاهی بی دردرسر دیوانگان دارند و بس
شهرشان صحرا و لشکر وحش و اورنگ است کوه
(همان: ۴۲۰)

۴-۳-۸- تشبیه تمثیل

تشبیه تمثیلی به تشبیهی گفته میشود، که «مشبه به» آن حکم مثل یا حکایت را داشته باشد. در این حالت «مشبه» امری معقول و مرکب هست، که برای بیان و اثبات آن «مشبه

بهی «مرکب و محسوس ذکر میشود. وجه شبه هم در این مورد «عقلی» هست و «ادات تشبیه» را باید به صورت «مثل این می ماند که» و «چنانکه» معنی کرد.

به طبع بدگهر اکسیر پند بی اثر است ز چشم، عیب کبودی به توتیا نرود
(دیوان صیدی: ۳۱۴)

دلت به کام رسد گر ز بار غم نخروشد که دانه چون به ته خاک آرمید برآمد
(همان: ۲۷۴)

۴-۳-۹- تشبیه ملفوف

در این نوع از تشبیه چند «مشبّه» (حداقل دوتا) جداگانه ذکر میشود، سپس «مشبّه به» های هر یک از «مشبّه ها»، به ترتیب جداگانه گفته میشود. این تشبیه بر لفّ و نشر منطبق است. در تشبیه ملفوف «مشبّه» ها در یک مصرع و «مشبّه به» ها در مصراع دیگری میاید.

حال درویشان و قدرخویش می دانی که چیست؟ افسرت چون باکلاه فقر همسر میشود
(همان: ۲۷۹)

ازین باغ و سرای شهر رونق لرم یکجاست با قصر خورنق
(همان: ۱۲۶)

۴-۳-۱۰- تشبیه مرکب

در این نوع تشبیه هر یک از دو طرف تشبیه، اجزائی مختلف هستند، که یک هیئت را تشکیل میدهند؛ یعنی اجزای آن از یکدیگر جدا نمیشوند. به گونه ای که گوینده آن مجموعه را یک چیز واحد تصور میکند. به همین سبب وجه شبه هم حالت و نتیجه ایست، که از این تصویر حاصل میشود نه از اجزای تشبیه. این نوع تشبیه در حقیقت شکل و هیات و یا، تابلوی ذهنی شاعر است، که اجزای آن در به وجود آمدن یک تصویر مرکب نقش داشته باشند. (بیان و معانی، شمیسا: ص ۴۰).

هر خیابان گل جعفری صفحه اوست جدول آب طلا که به موج از باد است
(همان: ۱۰۶)

ملک معمور ترا حکم عدالت روش است خوشتر از آب روان است در آبادانی
(همان: ۷۶)

۴-۳-۱۱- تشبیه منفی

گاه، شاعر، تشبیه به کار برده است، اما با فعل منفی. زیبایی این تشبیهات در این است، که هم تشبیه‌ها و هم تشبیه نیستند. تشبیه‌ها، چون مشبه و مشبه‌به دارند، و تشبیه نیستند، چون فعل آنها تشبیه را نفی میکند. برخی اساساً تشبیه منفی را در تقسیم بندی علوم بلاغت و بیان نپذیرفته و تشبیه را مانده کردن میدانند (نه مانده نکردن) برآنند که «تشبیه مربوط به جملات ایجابی است نه سلبی». (بیان، شمیسا: ص ۵۸).

در صفا نیست چو آینه پیشانی تو صبح اگر صد گل خورشید به دستار زند
(دیوان صیدی: ۲۵۹)

نیم بلبل که دل بر گلشن پر خار و خس بندم گلستانی که من دارم گلستان در وجود آرد
(همان: ۳۲۷)

۴-۴- تشبیه بر اساس طرفین تشبیه

در قالب قصاید ترتیب تشبیه حسی و عقلی بودن مشبه و مشبه به چنین آمده است.

۴-۴-۱- مشبه و مشبه به هردو حسی

برگ پیوند ار شود از شعله آنجا نخل شمع میشود در دم برومند از هوایش لاله زار
(دیوان صیدی: ۹۴)

ز عکس آتش گل در چمنها هوا صد جا شده چون سقف مینا
(همان: ۱۲۰)

۴-۴-۲- مشبه حسی و مشبه به عقلی

به شوق دیدن روی بهشت آیینت ز چشم بسته برآید چو اشک، نور نظر
(همان: ۸۵)

شعاع آفتابش مهر احباب مهش در آسمان چون عکس در آب
(همان: ۱۲۱)

۴-۴-۳- مشبه عقلی و مشبه به حسی

سحاب فیض تو بر گلشنی که سایه کند
گلش ز تربیت آفتاب دارد عـار
(دیوان صیدی: ۱۰۳)

که پای به وادی دیوانگی گذاشته باز؟
که کوه ودشت جنون سخت نابرومند است
(همان: ۲۲۷)

۴-۴-۴- مشبه عقلی و مشبه به عقلی

این ترکهای درد که در چشمخانه ام
چون دیو کرده اند نزول از سرعتاب
(دیوان صیدی: ۵۷)

صفای جام او در سنگ مرمر
بود یک جان که باشد در دو پیکر
(همان: ۱۲۷)

۴-۵- انواع تشبیه به اعتبار مفرد، مقید یا مرکب بودن طرفین تشبیه

مشبه و مشبه به بر حسب افراد و ترکیب ممکن است، فرق داشته باشند و از این نظر به چند قسم تقسیم می‌شوند. «در تشبیه مفرد، تصور و تصویر یک هیات یا یک چیز است مثل: گل، جام، دزد. در تشبیه مقید، تصویر و تصور مفردی است، که مقید به قیدی باشد؛ مثل جام بلورین، کشتی سرنگون، که مقید به قید صفتند. در تشبیه مرکب، مقصود از مرکب لزوماً یک جمله یا عبارت یا مجموعه چند واژه نیست، بلکه مرکب از یک هیات انضمامی است و به قول قدما، مرکب: هیات منتزع از چند واژه است.» (بیان، شمیسا، ص: ۷۱)

۴-۵-۱- تشبیه مفرد به مفرد

دوزخ به زیر بار گناهش نفس زند آن کس
که با تو بوده دمی بر سر عتاب
(دیوان صیدی؛ ص ۶۰)

۴-۵-۲- تشبیه مقید به مقید

زبوستان وفا دسته گلی است تنت
که بسته است بر او رشته حیات جهان
(همان: ۷۸)

مهش در آسمان چون عکس در آب
(همان: ۱۲۱)

شعاع آفتابش مهر احباب

۴-۵-۳- تشبیه مجرد به مقید

از عزیزی داردش چون جان شیرین در کنار
(دیوان صیدی: ۹۵)

ای که اصل آبروی خطه کشمیر ازوست

نهان در آشکارا بیشتر کرد
(همان: ۱۱۳)

به ظرف تنگ امکان چون نظر کرد

۴-۵-۴- مقید به مرکب

نکته سنجی است که در حلقه خاموشان است
(همان: ۲۲۶)

با همه شوخی مژگان، نگهش پنداری

آفتابی است که از مشرق دل تابان است
(همان: ۲۳۰)

چون به ماهت مثل آرم، که خیال رخ تو

۴-۵-۵- تشبیه مرکب به مرکب

باغ سروی که در او فاخته در فریاد است
(دیوان صیدی: ۱۰۷)

حوض پیرامنش از کثرت فواره بود

بسان مغز که با پوست گشته باشد نم
(همان: ۸۷)

شکوه جاه تو در حیطة سپهر بود

۴-۵-۶- تشبیه مقید به مفرد

به مدح خان فلک شان آفتاب اثر
(همان: ۸۴)

دلم چو صبح برآمد ز تیرگی یکسر

۴-۵-۷- تشبیه مفرد به مرکب

بند بر دل ز عملهای خود از نادانی
(دیوان، صیدی: ص ۷۳)

من کیم عالم حیرت زده را زندانی

۴-۵-۸- تشبیه مرکب به مفرد

من و نظاره رخسار بی محابایی
که از نقاب نماید چو آفتاب درست
(همان: ۲۱۹)

چون باد دست خواهش من دست رد شود
بر گل اگر دراز کنم با گـیاه تو
(همان: ۴۱۶)

جدول ۵- بسامد انواع تشبیه در قصاید و غزلیات صیدی تهرانی

غزل			قصاید		
درصد	بسامد	انواع تشبیه	درصد	بسامد	انواع تشبیه
٪۴۷	۳۶۰	اضافه بلیغ	٪۳۳	۷۶	اضافه بلیغ
٪۱۹	۱۴۶	اسنادی	٪۲۷	۶۲	اسنادی
٪۱۳	۱۰۰	مرسل مفصل	٪۱۰	۲۴	مرسل مفصل
٪۲	۱۷	مرسل مجمل	٪۷	۱۷	مرسل مجمل
٪۲	۱۷	مرسل موکد	٪۷	۱۷	مرسل موکد
٪۴	۳۱	تشبیه مضمَر	٪۴	۱۱	تشبیه مضمَر
٪۰/۵	۴	تشبیه مشروط	٪۱/۷	۴	تشبیه مشروط
٪۰/۲	۲	تشبیه تفضیل	٪۲	۵	تشبیه تفضیل
٪۰/۵	۴	تشبیه مضمَر تفضیل	٪۱/۷	۴	تشبیه جمع
٪۰/۲	۲	تشبیه جمع	٪۳	۹	تشبیه مرکب
۱/۵۷ ٪	۱۲	تشبیه مرکب	٪۴۲	۸۶	تشبیه حسی به حسی
۰/۱۳ ٪	۱	تشبیه ملفوف	٪۸	۱۸	تشبیه حسی به عقلی
۰/۳۹ ٪	۳	تشبیه مشوش	٪۴۲	۸۶	تشبیه عقلی به حسی

تحلیل ساختاری انواع تشبیه در دیوان صیدی تهرانی/۲۶۵

۰/۱۶۵ %	۵	اضافه تلمیحی	%۶	۱۴	تشبیه عقلی به عقلی
۳/۵۴ %	۲۷	اسلوب معادله	%۴۸	۹۵	تشبیه مجرد به مجرد
%۰/۳	۲۳	تمثیل	%۱۳	۲۷	تشبیه مقید به مقید
۰/۹۱ %	۷	تشبیه منفی	%۷	۱۵	تشبیه مجرد به مقید
%۵۴	۳۹۲	تشبیه حسی به حسی	%۲۶	۵۳	تشبیه مقید به مفرد
%۳	۲۴	تشبیه حسی به عقلی	%۳	۷	تشبیه مرکب به مرکب
%۳۹	۲۸۵	تشبیه عقلی به حسی			
%۲	۱۶	تشبیه عقلی به عقلی			
%۵۸	۴۱۷	تشبیه مجرد به مجرد			
%۸	۶۳	تشبیه مقید به مقید			
%۱۰	۷۴	تشبیه مجرد به مقید			
۰/۵۶ %	۴	تشبیه مقید به مرکب			
%۱۷	۱۲۲	تشبیه مقید به مفرد			
۱/۲۶ %	۹	تشبیه مجرد به مرکب			
%۳/۲	۲۳	تشبیه مرکب به مرکب			

جدول ۶- بسامد انواع تشبیه در اشعار مثنوی صیدی تهرانی

مثنوی		
درصد	بسامد	انواع تشبیه
٪۴۲	۳۲	اضافه بلیغ
٪۲۰	۱۵	اسنادی
٪۲۲	۱۷	مرسل مفصل
٪۴	۳	مرسل مجمل
٪۱/۳	۱	مرسل موکد
٪۱/۳	۱	تشبیه منفی
٪۶/۶	۵	اسلوب معادله
٪۱/۳	۱	تمثیل
٪۶۱	۴۹	تشبیه حسی به حسی
٪۵	۴	تشبیه حسی به عقلی
٪۳۰	۲۴	تشبیه عقلی به حسی
٪۳/۷۵	۳	تشبیه عقلی به عقلی
٪۴۸	۳۲	تشبیه مجرد به مجرد
٪۱۵	۱۰	تشبیه مقید به مقید
٪۲۱	۱۴	تشبیه مجرد به مقید
٪۱۵	۱۰	تشبیه مقید به مفرد

جدول ۷- بسامد انواع تشبیه در رباعیات صیدی تهرانی

۵- نتیجه گیری

رباعی		
انواع تشبیه	بسامد	درصد
اضافه بلیغ	۱۶	٪۳۱
اسنادی	۱۷	٪۳۳
مرسل مفصل	۶	٪۱۱
مرسل مجمل	۳	٪۵
مرسل موکد	۰	۰
تشبیه جمع	۱	٪۱/۹۶
تشبیه مرکب	۴	٪۷/۸۴
تشبیه ملفوف	۱	٪۱/۹۶
تشبیه تلمیحی	۳	٪۵/۸
تشبیه حسی به حسی	۴	٪۱۳
تشبیه حسی به عقلی	۷	٪۲۴
تشبیه عقلی به حسی	۱۴	٪۴۸
تشبیه عقلی به عقلی	۴	٪۱۳
تشبیه مجرد به مجرد	۳۱	٪۴۹
تشبیه مقید به مقید	۱۴	٪۲۲
تشبیه مجرد به مقید	۱۲	٪۱۹
تشبیه مرکب به مرکب	۱	٪۱/۵۸
تشبیه مقید به مفرد	۴	٪۶
تشبیه مفرد به مرکب	۱	٪۱/۵۸

میرصید علی صیدی تهرانی (متوفی ۱۰۶۹ ه.ق) از شعرای کم گو، اما خوش قریحه قرن یازدهم هجری است. دیوان وی قصیده، مثنوی، قطعه، غزل، رباعی، و مفردات و متفرقات، در مجموع حدود ۲۷۰۰ بیت را شامل می‌گردد، که در این میان، قالب اصلی غزل است در اختیار خویش گرفته است. در دیوان صیدی تشبیه بلیغ یا فشرده بیشترین درصد را به خود اختصاص داده و از لحاظ معقول و محسوس بودن تشبیه، تشبیه حسی به حسی و عقلی به

حسی بیشترین نمود را دارد. در دیوان صیدی قالب غزل از انواع تشبیهات از جمله: مضمّر، مشروط، تفضیل، مضمّر تفضیل، تلمیحی، تسویه، مفروق، تمثیل، ملفوف، مرکب و منفی است، که شاعر در این قسمت به زیبایی و مهارت طبع آزمایی کرده است و بیشترین تشبیه تلمیحی او به داستان «شیرین و فرهاد» اشاره دارد. از آنجا که صیدی آغازگران سبک هندی است، اسلوب معادله و تمثیل در قالب شعری او بخصوص غزل به کرات آمده است. مضامین تشبیهی سروده های او متنوع، ساده و صمیمی است، که شامل مضامین اخلاقی و اندرزهای اجتماعی (حفظ آبرو، منع گدایی، کفران نعمت، تواضع و فروتنی و...) و همچنین تغزل، مدح و منقبت و دیدی لطیف نسبت به خداوند و عالم هستی و... است بر خلاف شاعران این سبک در دوره های بعد که پیچیدگی و ابهام افراطی در شعر از خصایص بارزشان میباشد.

منابع و مأخذ

- ۱- تاریخ ادبیات در ایران؛ صفا، ذبیح الله؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۵/۲، ۱۳۷۳.
- ۲- تذکره الشعراء؛ نصرآبادی، محمدطاهر؛ مقدمه و تصحیح و تعلیقات: محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر، ۱۳۷۸.
- ۳- تذکره آتشکده؛ بیگدلی، آذر؛ تصحیح سید جعفر شهیدی؛ تهران: انتشارات علمی، ۱۳۳۷.
- ۴- تذکره بهارستان سخن؛ خوافی، میرعبدالرزاق بن میرحسین علی صمصام الدوله معروف به شاهنواز خان؛ تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۸.
- ۵- تذکره شمع انجمن؛ حسن خان بهادر، سید محمد صدیق؛ تصحیح و تعلیقات محمد کاظم کهرویی؛ دانشگاه یزد: ج اول، ۱۳۸۶.
- ۶- تذکره نتایج الافکار، گوپاموی، محمدقدرت الله؛ تصحیح یوسف بیگ پور باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۸۷.
- ۷- تذکره خزانه عامره؛ آزادبلگرامی، میرغلامعلی؛ به کوشش منصور تدینی؛ تهران: انتشارات میترا، ۱۳۹۳.
- ۸- دقائق الشعر (علم بدیع و صنایع شعری در زبان فارسی دری). تاج الحلاوی، علی بن محمد (۱۳۸۳). تصحیح سید محمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۹- دیوان، صیدی تهرانی، سیدعلی، به کوشش محمد قهرمان؛ تهران: انتشارات سوره مهر (پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی)، ۱۳۸۹.

- ۱۰- شاعری در هجوم منتقدان (نقد ادبی در سبک هندی پیرامون شعر حزین لاهیجی)؛ شفیع کدکنی، محمدرضا؛ تهران: آگه، ۱۳۹۰.
- ۱۱- صیادان معنی (برگزیده اشعار سخنسرایان شیوه هندی)؛ انتخاب محمد قرمان؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- ۱۲- مآثر رحیمی؛ نهانندی، عبدالباقی؛ تصحیح عبدالحسین نوایی؛ بخش سوم زندگی نامه، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ج اول، ۱۳۸۱.
- ۱۳- معانی و بیان، همایی، جلال الدین. تهران: موسسه نشر هما، ۱۳۷۳.
- ۱۴- واژه نامه هنر شاعری؛ میرصادقی، میمنت؛ تهران: انتشارات کتاب مهناز، سال ۱۳۸۸.